

Gerhard Péter – Koltai Gábor – Rácz Attila – V. László Zsófia (szerk.): Rendszerváltás(ok) Magyarországon.

Mundus Novus, Budapest, 2010. 226 oldal.

A rendszerváltás 20. évfordulója kapcsán többször és többféleképpen felmerült az a kérdés: hogyan is értelmezhetjük az 1989–1990-ben lezajlott eseményeket? E kérdés aktualitását – azaz a kommunikatív emlékezet formálásáért vívott harcot – és a válaszok sokszínűségét jól mutatja a 20. évforduló alkalmából megjelentetett több tucat kötet és újságcikk is. Recenzióm témája a rendszerváltást (*rendszerváltásokat*) tágabb perspektívába helyező, interdiszciplináris megközelítést alkalmazó tanulmánykötet, amely a 2009. szeptember 10-én, azonos címmel Budapest Főváros Levéltárában megrendezett konferencia előadásainak tanulmányváltozatait jelentette meg. A tudományos konferenciát a – főként történészek és levéltárosok által alapított – Legenda Közművelődési Egyesület szervezte azzal a szándékkal, hogy a rendszerváltást, mint történeti témát és társadalmi problémát sokrétűen, a magyar történelem egészét felölelő időintervallumban elhelyezve mutassa be. A kötet összeállítása során a szerkesztők a két szekcióra tagolt konferencia szerkezetét követték.

A rendszerváltás jelentésének nyelvi síkon való – Reinhart Koselleck fogalomtörténeti elmélete szerinti – értelmezése ezen a konferencián is érvényesült, elsősorban az első szekció előadásaiiban. Ezért a tanulmánykötet első részének írásai a rendszerváltás kontextualista eszmetörténetére, e fogalom jelentésstruktúráinak időbeli mozgására, jelentései körül kikristályosodó és bennük feltároló történetére helyezik a hangsúlyt.

Rainer M. János a kötet első, kiindulópontként szolgáló tanulmányában a rendszerváltás fogalmának a hazai közbeszédben domináns leíró-pozitív, normatív és transzhistorikus elemeket tartalmazó fogalomtörténeti meghatározásainak elemzése mellett Kornai János pozitív fogalom-meghatározását is részletesen kifejtette. Ez alapján egy politikai-gazdasági rendszert abban az esetben tekinthetünk szocialistának, ha a köztulajdon dominanciája, a társadalmi-gazdasági tevékenységek döntően bürokratikus koordinációja, valamint a marxista–leninista eszmeiségű kommunista párt politikai-hatalmi monopóliuma érvényesül. A kapitalista rendszer mindezek ellentéte, ahol a magántulajdon dominanciája, a tevékenységek piaci koordinációja, valamint a politikai hatalom kapitalizmust és a magántulajdont támogató elkötelezettsége, mint e rendszer szükséges és elégséges feltétele megvalósul. Így a '89-es rendszerváltás a Rainer által idézett Kornai-meghatározásban nem más, mint az az átmenet, amelynek során a fentebb ismertetett szocializmusra jellemző feltételek átadják helyüket a kapitalista rendszert jellemző előfeltételeknek. Az átmenet folyamatának árnyaltabb meghatározására Kis János csoportosítását ismerteti a szerző, amely jellege szerint lehet reform, forradalom vagy koordinált átmenet. A koordinált átmenet jellemzője,

hogy a politikai elit felülről irányítja a főbb strukturális alrendszerek átalakulását, mederben tartva a nagy erejű változásokkal felszínre törő konfliktusokat, ugyanakkor védtelen marad az olyan utólagos bírálatokkal szemben, melyek az átmenet valóságát, a múlttal való szakítás tényét vitatják. Ezzel szemben Jürgen Habermas 1989 eseményeit helyrehozó (vagy pótlólagos) forradalomnak nevezte, amely véget vetett ugyan a bürokratikus szocializmus modernizációs kísérletének, azonban hiányoztak belőle „az innovatív, a jövőbe mutató eszmék” (19). Koselleck 1789-hez kötötte a forradalom fogalmának politikáiból társadalmivá fordulását, időtudattal társult folyamatként való értelmezését, amely ekkor változott transz- és metahistorikus gyűjtőfogalommá, olyan események normatív megjelenésévé, amelyek lerombolják az előző rendszer(ek) legitimitását, hogy a haladást szolgálva, a társadalomszerkezetet átalakítva érjék el céljaikat.

Mindezek fényében – szól Rainer M. János tanulmányának végkövetkeztetése – ma talán már nem annyira a két évtizeddel ezelőtti, a mából *lezártnak tűnő* történet fogalmi meghatározása a leglényegesebb kérdés, hanem az, amit az említett strukturális átalakulási folyamatok elindítottak, az a változás, amely *kontinuusnak* tűnik, és amely még mindig hatással van az azokat átélt emberek magatartására, értékrendjére, beállítódásaira és reflexeire.

A rendszerváltozás – ahogy a fogalom meghatározási kísérleteinél láthatuk – nem csupán a demokratikus politikai intézmények, jogszabályok és a magántulajdon dominanciájára épülő piaci koordinációt jelenti, hanem azoknak a gondolati struktúráknak az átalakulását is, amelyeknek a „mibenlétét jó volna pontosabban meghatározni, mert addig csak az a szorongató érzés marad, hogy az – ha egyáltalán elkezdődött – legfeljebb a kezdet kezdetén tart” (22). A rendszerváltozás (rendszerváltoztatás, rendszerváltás) terminus, azaz egy közelmúltbeli esemény még mindig az aktuálpolitika által uralt fogalmának alkalmazása az 1989–1990 előtti történelmi eseményekre a kötet szerzőinek többsége szerint elfogadható, azzal a megszorítással, hogy erre az analógia miatt kerül sor. A rendszerváltozás, mint korszakokon átívelő fogalom történeti megközelítése adja tehát a könyv első fejezetében szereplő tanulmányok vázát, a változás fonálát az Árpád-kortól napjainkig vezetve.

Kis Péter tanulmánya az Árpád-kort, azon belül is két, rendszerváltozásnak tekinthető időszakot mutat be, illetve hasonlít össze, miközben kísérletet tesz ama kritériumok meghatározására, amelyek alapján valamely időszakot vagy eseménysort rendszerváltozásként lehet értelmezni. E művelet során különválasztja a *politikum* és a *társadalom* szintjén megjelenő, a változás lehetőségét magában hordozó részeket. Az előbbihez a hatalomgyakorlás tényezőit sorolja, míg utóbbin a társadalom átrétegződését, új társadalmi csoportok megjelenését, valamint az életformaváltás fennállását érti. Ezen az optikán keresztül a szerző Szent István korát és tevékenységét, illetve II. András a királyi kancellária, mint „nove institutiones” (31) kialakításával járó uralkodását határozza meg olyan korszakokként, amelyeket a korábbi két évszázad hagyományaival szembe forduló intézkedések révén a történeti szakirodalom is mint az „új intézkedések”, az „új intézmények”

és az „új berendezkedés” időszaka definiál. Ez utóbbi, az „új berendezkedés” áll a szerző szerint talán legközelebb a „rendzerváltás” mai fogalmához.

Ehhez a gondolatmenethez kapcsolódik a kötet következő, Várkonyi Gábor által írt tanulmánya is, amely a magyar kora újkor, pontosabban a 17. század utolsó negyven éve politikumának legfontosabb aktorait, a politikai vezetőréteget állítja vizsgálódása középpontjába. Míg az előző tanulmányban az intézményi struktúra változása állt a rendszer átalakulásának középpontjában, Várkonyi a személyekre, a politikát tevőlegesen alakítókra helyezi a hangsúlyt. Az elit törekvéseit az 1663–1703 közötti időintervallum politikai diskurzusainak vizsgálata alapján a szerző szerint három problémakör szerint lehet csoportosítani. Ezek a törökellenes harc, az ország egyesítése, illetve a rendi jogok védelme.

Az elemzés kimutatja, hogyan váltja fel a törökellenes narratívát, mint legfőbb közös ellenségképet és közös kollektív tudatot kovácsoló cselekvésre ösztönző erőt hangsúlyozó elitet egy teljesen új nemzedék, amelyet már az ország gazdasági, társadalmi és politikai problémáinak megoldása motivál. Várkonyi Gábor végkövetkeztetése szerint ezt az időszakot, amelyet a köztudatban eddig a nemzedékeken átívelő törökellenes küzdelem statikus szemlélete jellemzett, folyamatos rendzerváltásként is értelmezhetjük. Ebben a kitéüntetett időintervallumban ment végbe ugyanis az a mentalitásbeli változás, amely elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a kora újkor politikai elitjének helyzetértékelése a folyamatos török elleni harcon és a rendi, felekezeti sérelmeken túllépve a kormányzati reform szükségessége irányába mozduljon. „Tragikus megrázkódtatásokon keresztül kellett felismernie, hogy a háborún túlmutató jövőkép nélkül nem tudja érdekeit hatékonyan képviselni.” (40.)

A történelmi rendszerek változásai – amelyek máig éreztetik hatásukat – különböző, a mából történelmi csomópontnak tűnő múltbéli események, személyek, intézményi struktúrák révén jeleníthetőek meg. Egy ilyen jelentős változást megjelenítő eseményt, az 1848–1849-es szabadságharcot és az azt követő rendszert átalakító folyamatot tárgyal Csorba László is, aki tanulmányában a rendzerváltás(ok) terminus technikus használatának létjogosultsága mellett a következő érveket sorakoztatja fel: a rendszer és a rezsim kifejezések az ókortól kezdve szorosan kötődnek a politikum világához, olyan kategóriák, melyek használata és érvényessége egyidős a zóon politikón megjelenésével. Így álláspontja szerint a rendzerváltás fogalmának használata – megszorításokkal ugyan, de – kiterjeszhető a magyarországi polgári átalakulás 19. századi időszakára, mivel az 1848 tavaszán bekövetkezett változások megszabták az irányt a feudális, rendi jellegű uralmi és gazdasági formát felváltó modern piacgazdaság (jobbágyág intézményének eltörlése), és parlamentáris politikai berendezkedés (jogegyenlőség és a köztelherviselés) kialakulása számára. Ebben a korszakban két – a politikumot és a társadalmat érintő – kérdésre adott megoldási alternatíva határozta meg a rendszer változásának irányát. Az egyik a birodalomirányítás (centralizáció – decentralizáció), a másik a politikai jogok gyakorlásának kérdése volt, mely a vizsgált időintervallum végére a birodalmi kormányzat szerkezetét dualista

irányban, míg a politikai jogok gyakorlását a népképviselői parlament irányában alakította át. A kiegyezést követő alkotmányos változás 1870-re szilárdult meg a Birodalom egészében, így ekkor zárult le a rendszerváltozások két évtizede.

A következő hasonló nagyságrendű és jelentőségű változásra csak az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor, 1918-ban került sor. E korszak közjogi struktúrára és kormányzati berendezkedésre gyakorolt hatásának elemzését végzi el Kovács Tamás *Az 1918–1921-es változások* című tanulmányában. Ahogy közeledünk a történelemben a régmúlttól a jelenkor felé, úgy erősödik a változások jelenre gyakorolt hatása is. A 20. század elejének politikumot érintő viharos gyorsaságú és mély változásai egy új korszak kezdetét jelentették a magyar történelemben. Az államforma változatlan maradt ugyan, de jelentős közjogi átalakulások számára nyílt meg az addig erősen korlátozott mozgástér, míg a társadalmat leginkább a határok megváltozása, a történelmi Magyarország széthullása rázta meg. Ebben a kontextusban a szerző a rendszerváltás kritériumainak meghatározásán keresztül veti fel a megkülönböztetés szükségességét a rendszerváltás és a kisiklás fogalma között. A korszak elemzésében a szerző a politikai fogalomértelmezés területén és a változások bemutatásán túl kitér arra is, hogy az 1918-as események köztudatban lévő megítélése már magában hordozza azt a változásnak tulajdonított, mai napig ható negatív értékítéletet is, mely a kollektív történelmi tudatunkban ezen évekhez társul. Itt jutunk el addig a pontig, amikor célszerű feltenni a már a kötet előszavában Kövér György által is megfogalmazott kérdést: amikor a történelmi események és a változás fogalma közötti kapcsolatokat elemezzük, akkor a mozgások harmonizálhatóságáról vagy éppen inkonzisztenciájáról kezdjünk-e el gondolkodni? A kötetben szereplő, az államalapítástól egészen az 1918-as események bemutatásáig terjedő időszokról szóló tanulmányok a változás fogalmának meghatározását tűzték ki célul a magyar történelmet alakító és meghatározó események által alátámasztva, függetlenül attól, hogy ez a történelmet alakító szűk elit gondolkodásmódjában vagy a politikumot érintő strukturális változásokban jelent meg. A tanulmányok többsége egy-egy aspektust kiragadva jeleníti meg a változást, a rendszer, azaz a makrostruktúra egészét reprezentáló átalakulást.

Majtényi György írása, a kötet első részének záró tanulmánya teremti meg a kontinuitást a második rész 1989–1990-es átmenettel kapcsolatos írásaival, amelyek az egyén vagy egy kitüntetett társadalmi réteg szemszögéből kívánják a rendszerváltás mibenlétét megragadni. A szerző a budai Hegyvidék lakóinak kicserélődésén keresztül tárja elénk azt a megváltozott társadalmi struktúrát és kulturális értékrendszert, amely a 19. századtól egészen az 1989-es rendszerváltásig reprezentálta a városrész társadalmi összetételét, azt a mikrokörnyezetet, a „Káderdűlőt” amely az 1945 utáni új nómenklatúra otthonául szolgált. Nem a politikum változásait elemzi, hanem bemutatja azt a szociokulturális rendszert, amelyben a térbeli szegregáció megvalósult. Ez a réteg nemcsak szokásai és életformája alapján különbözött el, hanem speciális térhasználat is jellemezte: a szocialista rendszer politikai elitje csak protokolláris eseményeken, reprezentatív színtereken jelent meg a nyil-

vánosság előtt, látható és láthatatlan korlátokat vonva maga köré. A látható események tere a felvonulások, díszszemlék kordonokkal elválasztott területe volt, ahol az látszott, amit az elit tagjai meg akartak mutatni a nyilvánosságnak; volt azonban egy másik, láthatatlan világ is: a magánéletük és informális kapcsolataik színtere. A tanulmányban Majtényi magának az első titkárnak, Kádár elvtársnak a lakóhelyét és berendezési tárgyait elemezte, így rajzolva teljesebb képet arról a nyilvánosság előtt „láthatatlan térről”, amelyben a hatalom auráját ösztönösen jól használó Kádár elérte, hogy a feudális szokásokat a köztudat nem az ő személyéhez kötötte, így elődjéhez és a környezetéhez képest is másnak látszhatott.

A kötet második fejezete az 1989–1990-es átmenethez az események, változások bemutatásakor meghatározott társadalmi csoportok sajátos mikroperspektíváján keresztül viszonyul. Az átmenet folyamatából kiemelt társadalmi rétegek (munkások, munkásnők, vidéki agrárnépesség), a múlt rendszer speciális státusú szereplőinek (állambiztonságnak dolgozók, idegenvezetők, prostituáltak) igen változatos társadalomtudományos módszerekkel feltárt helyzetváltozásán, életviszonyainak átalakulásán keresztül láthatjuk a még le nem zárult folyamat mindennapi életre gyakorolt társadalmi, kulturális és gazdasági hatását. A kötet végén részletes, empirikus adatokon nyugvó retrospektív értékelést is kapunk e változásról húsz év távlatából.

Ilyen mikroperspektívából tárja elénk 1989. június 16-a és október 23-a rendezvényeinek operatív előkészítését Molnár János *Az állambiztonsági szolgálatok tevékenysége a rendszerváltás idején* című tanulmányában, amelyben az 1989. június 16-i és október 23-i események operatív előkészítése során – a Belügyminisztérium Történeti Irattárából a kilencvenes évek közepén Kenedi János által összegyűjtött – az állambiztonsági szerveknél keletkezett iratokat elemzett,¹ megállapítva, hogy az újratemetéssel kapcsolatban a kegyeleti jelleg erősítése, a radikális, erőszakba torkolló politikai törekvések csökkentése, míg október 23-án az események higgadt levezénylése, a szélsőséges megnyilvánulások elkerülése és a társadalmi konszenzus erősítése volt a cél.

A rendszer működtetőinek rejtett hálózatával ellentétben a kitüntetett osztály képviselőinek, a munkásoknak az élete a szocializmus kirakatában zajlott. Az elbeszélések és források elemzése mellett a filmek és főként a dokumentumfilmek szolgáltatnak archív anyagot a változások, a rendszerváltás megragadásához. Tóth Eszter Zsófia a munkásokról és munkásnőkről szóló diskurzusokat kutatta a rendszerváltás filmjeiben, bemutatva, hogy míg a rendszerváltás előtt a filmesek ábrázolására a munkásokról alkotott propagandakép és a valóság közötti ellentmondás feltárása volt a jellemző, amely a szocialista berendezkedés társadalomképének, és ezen keresztül az egész rendszernek a kritikáját szolgálta, addig a rendszerváltás

¹ Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete keretein belül zajló kutatás a forrásokban szereplő hálózati személyek, nyílt állományú belügyi tisztek és a szigorúan titkos állományú (SZT)-tisztek életrajzára fókuszált, ezeket az 1956-os Intézet honlapján közzé is tette, mintegy mintául szolgálva az ehhez hasonló kutatások anyagainak nyilvános kezeléséhez, lásd http://www.rev.hu/89/f?p=107:5:2978887589136356::NO:RP;5:P5_DOC_TIPUS,P5_DOC_IDOSZAK:6,2

után ez a kép már jóval egyszerűbbnek bizonyult. Az ekkor készült filmek ugyanis a rendszerváltás nyertesei-vesztesei dichotómiában a munkások többségét a vesztes oldalra sorolták. A rendszerkritika az osztálytársadalmi struktúra felől elmozdult az egyéni stratégiák és sorsok dokumentálása és az élethelyzetek egyéni megítélése felé. E filmek dokumentálták azt a folyamatot is, ahogy a szocializmus kitüntetett osztálya, a paternalista állam hivatalos diskurzusban támogatott nagyipari munkássága nem tudott sikeresen alkalmazkodni a rendszerváltás következtében kialakult új feltételekhez és értékekhez, ahogyan egyik napról a másikra elveszítette munkáját, és az átalakulás vesztesévé vált.

Megyesi G. Boldizsár *Szövetkezés a rendszerváltás után Izsákon* c. tanulmányában egy a rendszerváltás után alapított szövetkezet történetén keresztül elemzi a sikeres gazdálkodói gyakorlat, habitus és a rendszerváltozás kapcsolatát. A szerző a bourdieu-i habituselmélet és a polgárosodás Juhász Pál-féle modelljének segítségével vázolja fel azokat az életstratégiákat, amelyek alkalmazása lehetővé tette, hogy a szövetkezeti termelésben érdekelt izsáki lakosság a rendszerváltozás nyertes térfelén foglaljon helyet. A szerző az Arany Sárfehér Szövetkezet alapítóinak interjút elemelve mutatta be azon egyéni stratégiákat, melyek a szövetkezetbe belépő gazdákat jellemezték, rávilágítva arra, hogy a rendszerváltást követően a gazdák sikeresen alkalmazkodtak a kor kihívásaihoz és elvárásaihoz, mert a korábbi individuális termelési gyakorlat helyett az együttműködésben keresték a megoldást. Ezen kollektív munkavégzés hatással volt az interjúalanyok addigi habitusára is, melyet a kapitalista gazdasági rendszer keretei között is fenntartottak, sikeresen adaptálva a már kialakult gyakorlatot.

Egy másik, foglalkozási alapon elkülönülő közönség tagjainak életstratégiáit elemezte Lénárt András, aki az Express utazási iroda egykori idegenvezetőinek elbeszélései nyomán mutatja be a Kádár-korszakot és a rendszerváltást, egy olyan optikán keresztül, ahol a szereplőknek lehetősége nyílt egy szabadabb mozgástérből adódó szélesebb perspektívából szemlélni a kor eseményeit. A fogyasztási javak és ideológiák transzportálása a szocialista rendszerben élők számára különösen kívánatosá tette az utazást, így az idegenvezetők kitüntetett csoportja privilegizált helyet foglalt el a társadalomban. Fő feladatuk a szabad utazási lehetőségért cserébe az volt, hogy a hivatalos narratívának megfelelően kellett a látnivalókat prezentálniuk. Egy másik foglalkozási csoportot elemzett Szécsényi Mihály *Rendszertelen prostitúció* című tanulmányában: a szerző megállapítja, hogy a prostitúció piaca már a szocializmusban is hierarchikusan épült fel. A legelterjedtebb kenyérgyártási mód a Kádár-korszak végén gyakorivá váló utcai prostitúció volt, amely a fiatal nők szociológiailag jól körülhatárolt csoportját érintette. Azonban – vonja le a végső következtetést a szerző – sem a Kádár-korban, sem a rendszerváltozás után nem jött létre a prostitúciós formák megfelelő szabályozása, és nem szűnt meg a prostituáltak társadalmi és jogi diszkriminációja sem.

A kötet utolsó két tanulmánya a szocialista rendszer bukásának társadalmi és gazdasági hatásaival, illetve a rendszerváltás folyamatának aktuális megítélésével foglalkozik. Valuch Tibor a rendszerváltás társadalomra gyakorolt, napjainkra

körvonalazódó hosszú távú hatását vizsgálta három dimenzió – a demográfiai változások, a társadalom térbeli és településszerkezeti elkülönülése/elhelyezkedése, illetve a társadalom rétegződése – változásán keresztül, melyek radikális gazdasági és társadalmi átalakulást tükröznek. A gazdasági alrendszer változása hatással volt a társadalom minden rétegére, így a gyors és radikális társadalmi differenciálódás megteremtette a győztesek és vesztesek kategóriáit. A népesség természetes fogyásában a hosszú távú trendek érvényesültek, jellemző volt többek között a csökkenő gyermekvállalási hajlandóság, kitolódott gyermekvállalás. Az átlagéletkor növekedésével emelkedett az idősebb korosztály aránya, ezzel párhuzamosan a nők arányának növekedése is megfigyelhető volt a társadalomban. A családszerkezet átalakulásával gyakori együttélési formává vált az élettársi kapcsolat, illetve nőtt az egyedül élő szingli csoportok aránya is. Ugyancsak a rendszerváltást követő két évtizedre jellemző a magyar társadalom vagyoni és etnikai alapú szegregálódása. A településszerkezet átalakulásával és a városok számának növekedésével pedig együtt járt a városi népesség dinamikus növekedése, nagyvárosokba koncentrálódása is, melyre a gazdasági szerkezetváltozás, az ipar hanyatlása is hatással volt. Így a rendszerváltás évtizedeiben folytatódott az a már a nyolcvanas évek végén elkezdődött folyamat, amely a magánszektorba behatoló piaci racionalitás és a vállalkozás szabadságának, azaz a jövedelemtermelésre képes javak birtoklásának lehetőségével párosulva lehetővé tette, hogy e dimenziók mentén rétegződjön újra a magyar társadalom.

Az előbbieket miatti is érdekes Hack-Handa József *Rendszerváltás a visszapillantó tükörből* c. tanulmánya, amelyből kiderül, a fentebb ismertetett ártétegződési folyamatokat átélte lakosság hogyan értékeli azt a „kezdeti pillanatot,” amikor megnyílt számára a lehetőség, hogy egy demokratikus keretek között működő politikai közösség tagjaként kézbe vegye saját életét. A Szonda Ipsos által online lakossági panel mintán készített felmérés a rendszerváltás huszadik évfordulója apropóján kérdezte a kutatásban részt vevőket a rendszerváltás mérlegéről. E retrospektív vizsgálat azt a rendszerváltás-konstrukciót kereste, amely az eseményt átéltek fejében immáron húsz év távlatából megjelenik. E kutatás tanulsága szerint a rendszerváltás szorosan kapcsolódik ahhoz a politikai átalakuláshoz, amely megteremtette a demokratikus politikai berendezkedést, azonban a politikai és gazdasági szabadságjogok érvényesülésével párhuzamosan az életszínvonal emelkedésébe vetett hit kiábrándulással járt. Így a rendszerváltás folyamatának és a politikai-gazdasági átalakulás következményeinek megítélése sokszor ellentmondásosnak, vagy kimondottan negatívnak bizonyult.

A rendszerváltás értékelésekor zárszóként elmondhatjuk, hogy mint politikai aktus és esemény pozitív megítélés alá esett, azonban annak a folyamatnak a megítélése és hatása, melyet a politikai átalakulás elindított, és amely gazdasági és társadalmi szinten mélyebb rétegeket és tudati struktúrákat, attitűdöket érint, még a mából visszatekintve is homályos képet mutat.